

Bernard Kotlar - Serđo Dokoza

Arbanaški bunari

Izdavač
Gradska knjižnica Zadar

Za izdavača
Doroteja Kamber-Kontić

Autori
Bernard Kotlar
Serđo Dokoza

Lektorica
Tina Mihić

Suradnici
Lidija Kotlar, Marija Kalmeta Bilina, Ana Mazija Modrinić, Lori Krstić
Kovačević, Lucija Perović, Dario Tikulin, Gverino Petani, Gverino Krstić,
Ivo Petani, Livio Stipčević, Lovre Enco Kotlar, Klaudio Stipčević, Mauricio
Perović, Romano Tomas, Serđo Nikpalj Osijek, Slavi Kotlar, Šimeto Bajlo,
Tomislav Perović, Vili Kalmeta, Viljan Vili Vukić

Fotografije
Bernard Kotlar, arhiva Bernarda Kotlara

Likovno oblikovanje, grafička priprema i naslovnica
Bernard Kotlar

Tisak
Grafikart d.o.o., Zadar

Naklada
100 primjeraka

ISBN 978-953-7204-71-6

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Znanstvene knjižnice u Zadru
pod brojem 161027056

Nije dopušteno kopiranje knjige u cjelini ili njezinih dijelova bez pisane suglasnosti autora. Učinjeni su svi napori da se pronađu imatelji autorskih prava materijala ove knjige. Ako su ičija prava izostavljena, autori će to nadoknaditi u sljedećim izdanjima nakon obavijesti.

Bernard Kotlar - Serđo Dokoza

Arbanaški bunari

Zadar - Arbanasi, svibanj 2022.

Sudbina, bogatstvo ili bijeda čitavih naroda ovisila je o raspoloživoj vodi za podmirenje mnogobrojnih svakodnevnih potreba: za piće, pripremu hrane, održavanje zdravlja i higijene, natapanje polja, gospodarske djelatnosti, dobivanje energije i promet. Ona je uvijek bila simbol blagostanja i kulture. Ondje gdje je vode bilo u izobilju, zelenila su se polja, vladalo je blagostanje i cvjetala civilizacija. Oko njezinih izvora i tokova od davnina su se nastanjivali ljudi i nicali su bogati gradovi. Imala je udjela i u dušama ljudi. Pjesnici su sanjarili uza šumske izvore, glazbenici su se inspirirali veličanstvenom bukom vodopada, kao i žuborom potoka, ali voda je također bila i povod mnogim dugim i krvavim ratovima.

Danas od svega toga nema ničega. Kada ste žedni, postupak je vrlo jednostavan – uzmete čašu, otvorite bocu vode ili odvrnete slavinu i eto, ništa lakše. Kad želite skinuti prljavštinu sa sebe, napravite sličan postupak. Ali nekada se za to trebalo malo više pomučiti, u doba kada nije bilo vodovoda ... Rekli bismo: u ono doba bunara, studenaca ili gusterna. E, upravo na ta „vremena bunara“ želi nas podsjetiti ova izložba.

Nekadašnja *kada* za kupanje

Ovaj katalog izložbe autori su iskoristili da sakupe i tako otrgnu od zaborava sve što se zna o arbanaškim bunarima, sve sačuvane običaje, priče i legende. Međutim, tekst nema pretenzije da bude „povijest arbanaških bunara“, nego tek pregled ili presjek u cilju osvještavanja tog dijela naše materijalne baštine koji nezaustavljivo propada. I slike i tekst nastoje dočarati ulogu bunara u ovoj sredini, ne samo u egzistencijalnome nego i u društvenom i kulturnom smislu.

Vjekovima su bunari služili lokalnom stanovništvu kao nepresušni izvori. Ne zna se pouzdano ni vrijeme gradnje svakoga pojedinog bunara, ni tko su bili graditelji, a slabo je poznato i kako su se gradili.

Kraj u kojem su se Arbanasi nastanili po doseljenju bio je bogat podzemnim vodama i plodnim tлом te smješten u blizini grada, što su prednosti koje su odmah bile prepoznate i vrlo intenzivno iskorištavane.

Na području Arbanasa nalaze se ostatci monumentalnoga **rimskog vodovoda** kojim su Rimljani dovodili pitku vodu iz vrela Biba blizu Vrane do antičkog Jadera. Oni su dobro sačuvani jedino još uz današnju cestu Franka Lisice premda su u novije vrijeme i ondje dosta oštećeni novogradnjama. Odatle se vodovod spuštao do današnje bolnice pa onda zaokretao prema gradu.

Uz današnju cestu Franka Lisice vidljivi su dobro očuvani ostaci rimskog vodovoda

Osim toga, postojao je i drugi rimski vodovod koji je vodu dopremao u Zadar. Taj je počinjao na području **Botine** ispod sela Ploča gdje je voda pristizala iz pravca izvora Stubalj preko bunara Četrnje na Pločama (toponimi Ploča i Ričina nekada su se upotrebljavali u množini, zato su ovdje tako navedeni, a i lokalno ih stanovništvo još uvijek upotrebljava u govoru). Na Botini su 1838. godine bila načinjena spremišta odakle su cijevi vodile prema gradu. No do danas je sačuvan samo jedan mali dio tog vodovoda i nalazi se uz postojeći Vatrogasni dom na Bulevaru. Upravo je tridesetih godina XX. stoljeća ta voda iz Botina poslužila kao izvor za prvi vodovod izgrađen u pravcu Arbanasa, tzv. *akvidot*.

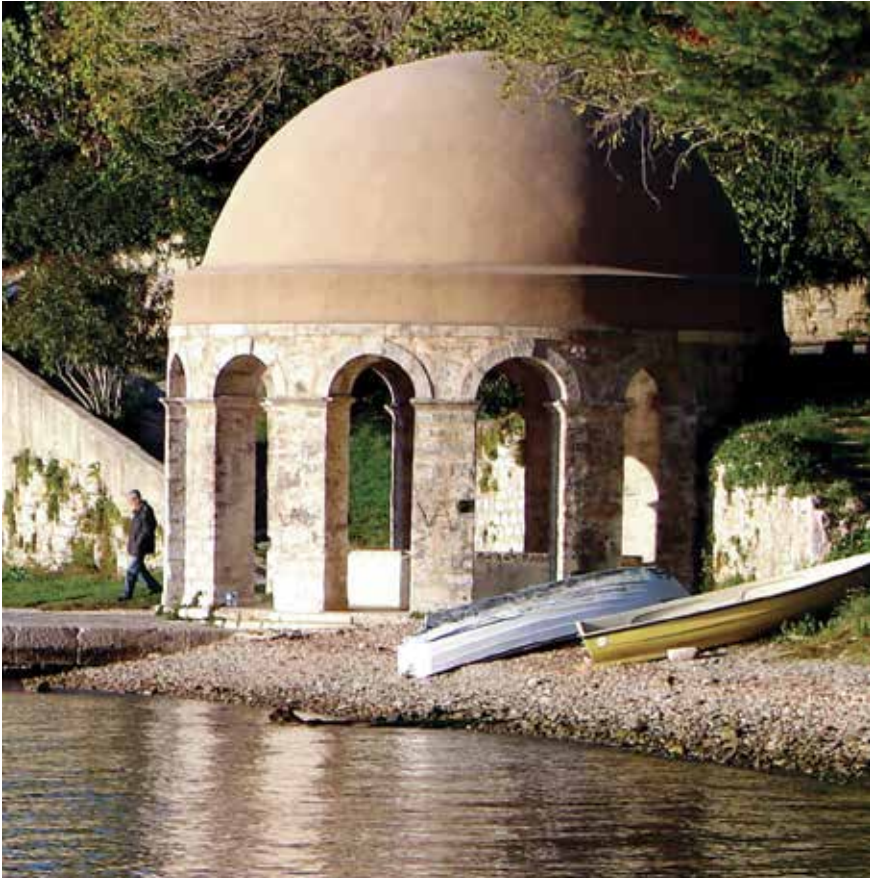

Ostaci vodovodnog objekta Botina ili, kako je Arbanasi nazivaju, *akvidot*

Unutrašnjost vodovodnog objekta Botina, tzv. *akvidot*

S druge strane u samom mjestu, na Kolovarama uz more, nalazila se **Fontana** (Carski zdenac ili, kako je Arbanasi nazivaju, *Funtôna*), snažan izvor pitke vode, vjerojatno najznačajniji na području Arbanasa. On je od pamtivijeka služio okolnom stanovništvu za opskrbu vodom, a u XVI. stoljeću, 1546. godine, mletački providur Canal podigao je iznad izvora monumentalnu renesansnu građevinu kružna oblika natkrivenu kupolom. Unutar nje zdenac je osmerokutna oblika. Po doseljenju za Arbanase je Fontana bila jedan od najvažnijih izvora. Voda se odatle odnosila za potrebe kućanstva i poljodjelstva. Pokraj nje prali su se pokrivači, zimska odjeća i tomu slično, prale su se i bačve za vino prije berbe grožđa, a u jednom trenutku zbog onečišćavanja izdana je zabrana arbanaškim ženama da ondje peru rublje. Za napajanje domaćih životinja služila je velika kamenica u blizini Fontane. Godine 1790. sagrađen je pred Fontanom *mol* (gat) uz koji su pristajali brodovi kako bi se opskrbili vodom.

Fontana – carski zdenac ili, kako je Arbanasi nazivaju, *Funtôna*

Ričine (Rečine) je potok u blizini Zadra koji je imao važnu funkciju u tom kraju davno prije dolaska Arbanasa. Ondje su nekad desetci mlinova na vodu mljeli žito za potrebe cijeloga grada. Arbanasi su se po doseljenju nastavili koristiti Rečinom za mljevenje žita, a još više kao crpilištem vode potrebne za zalijevanje polja. Oko nje voda je s vremenom nanijela plodne površine zemlje koje su se prema boji u gornjem toku nazivale Gornje ili Bile Rečine, a u donjem, zbog crvenice, Donje ili Crljene Rečine.

Na području koje se prostiralo negdje od gradskih zidina pa sve do Rečina, još prije doseljenja Arbanasa, protezali su se **gradski vrtovi** (*zardini Jadrenses*) u kojima se uzgajalo voće i povrće za opskrbu grada. Na tom području moralo je biti mnogo izvora vode, odnosno bunara, koje su Arbanasi po dolasku zatekli i njima se koristili. Danas nije moguće utvrditi koji su to, no bez dvojbe je dio arbanaških bunara starijeg datuma. Naravno, Arbanasi su sagradili čitav niz novih bunara, među kojima je najznačajniji po veličini i po bogatstvu vodom seoski bunar, zvan Veliki bunar, načinjen 1907. godine pokraj današnjega autobusnog kolodvora.

Stari most preko potoka Ričina

Škola obrezivanja stabala u jednom od gradskih vrtova

Jedan od starijih bunara u Arbanaškom vrtu

U svakom slučaju stvorena je mreža bunara koja je prekrivala Arbanase i koja je sve do pred Drugi svjetski rat bila glavni izvor vode za mjesto. Tomu je posvećena ova izložba.

Dvadesetih godina XX. stoljeća Zadar se, potpavši pod talijansku vlast, našao izoliran i okružen neprijateljski nastrojenom jugoslavenskom državom, što je dovodilo u opasnost i opskrbu vodom. Uz to je i sve veći broj stanovnika u Arbanasima nametnuo pitanje opskrbe tog dijela grada dovoljnom količinom vode. Stoga je 30-ih godina XX. st. sagrađena vodovodna mreža za čiju je osnovu poslužio, kako je već rečeno, stari rimski vodovod iz Botina, zvani **akvidot**. Tako su Arbanasi prvi put spojeni na gradski vodovod, što je kao posljedicu imalo i početak kraja ovdašnjih bunara. Od tada je potreba za njima bivala sve manja.

Tada je u mjestu postavljeno šest javnih *špina* (slavina): kod stare Tvornice duhana, kod crkve Gospe Loretske, kod Jovića (Marežini), kod stare Muške osnovne škole (Perovići - Dancini), na raskrižju Punte Bajlo i nad uvalom Podbrig na Karmi. Međutim, novopostavljene cijevi prvog vodovoda bile su malog profila, pa se ubrzo pokazalo da ne zadovoljavaju potrebe ondašnjih stanovnika.

Obnovljena javna *špina* (slavina) kod stare Tvornice duhana

Prva rekonstrukcija vodovodne mreže, odnosno zamjena uskih cijevi širimima, obavljena je tek poslije rata, 1946. godine, i to dobrovoljnim radom samih Arbanasa.

Nakon toga, zahvaljujući električnoj energiji i napretku tehnike, kod određenog je broja preostalih bunara tradicionalnu upotrebu *sića* i *špaga* (vjedra i konopa) zamijenio hidrofor i to je bila već završna faza prema konačnom gašenju bunara.

Poslije se vodovod prespojio na Bokanjačko blato, a bunari su u potpunosti izgubili svoju funkciju.

***

Iz ovoga kratkog povijesnog pregleda vidi se da su do dolaska vodovoda pred Drugi svjetski rat bunari bili glavni izvor opskrbe ovdašnjih domaćinstava vodom. Prema podacima iz 1939. godine na području Arbanasa bilo je 106 bunara.

Ako se pogleda gdje su sve bili smješteni, može se uočiti da su na nekim područjima brojniji, dok ih je na drugima znatno manje. Tako se vidi da je najveći broj bunara poredan u onome nižem dijelu Arbanasa koji se pruža dolinom, od morske uvale Jazine do uvale Bregdetti, ili kako Arbanasi kažu *Jôz*, u kojoj je voda na manjoj dubini ispod površine zemlje. Nasuprot tomu, na južnom dijelu sela, koji se smjestio na povišenom terenu u pravcu sjeverozapad-jugoistok i ide paralelno s morskom obalom, bunara je bilo znatno manje.

Obično su bili smješteni u blizini kuća, u dvorištu ili obližnjem vrtu. Budući da nije svaka kuća imala bunar, postojeći su upotrebljavani zajednički. Sve obližnje kuće služile bi se istim bunarom za domaćinstvo, napajanje stoke i zalijevanje vrtova.

Svi bunari bili su privatni, osim Fontane i dvaju javnih, odnosno seoskih bunara. To su već spomenuti Veliki bunar kod autobusnog kolodvora i onaj kod podvožnjaka (na arbanaškome se nazivao *Funtôna në Vo*) na području *Vani i Joviqit* koji je četverokutnog oblika, a voda je u njemu boćata, pa se upotrebljavala samo za potrebe u poljodjelstvu.

Veliki bunar (arb. *Pûsi i màdh*) sagrađen početkom XX. st. ima lijepo krunište napravljeno od velikih klesanih kamenih blokova, iznad kojeg se nalazio željezni okvir na čijem je vrhu bila željezna kolotura s lancem. Na kraju tog lanca bilo je pričvršćeno vjedro kojim se voda grabila iz bunara. Radi zaštite vode bunar se zatvarao čeličnim poklopcem koji je sprječavao djecu i odrasle da u njega svašta bacaju. Oko njega nije bilo klupa, ali je bilo jako puno cvijeća koje su Arbanasi zvali *pipe* (*pipat*). Voda je u njemu izvrsne kakvoće i služila je za piće, kuhanje i napajanje stoke, ali ne i za zalijevanje vrtova. U društvenom smislu Veliki bunar bio je mjesto druženja i sastajanja. Danas je taj bunar izvan upotrebe iako u njemu i dalje ima vode. No valja naglasiti kako se društvo pobrinulo, pa je Veliki bunar zaštićen kao povijesni spomenik.

Danas je Veliki bunar izvan upotrebe iako u njemu i dalje ima vode, ali društvo se pobrinulo da bude zaštićen kao povijesni spomenik.

Unutrašnjost Velikog bunara

Oko Velikog bunara rasli su ovi ljubičasti cvjetovi koje nazivaju *pipat*.

Uz Fontanu i Veliki bunar, čitav niz bunara najrazličitijih oblika i dimenzija bio je razbacan po Arbanasima: od onih koji su bili obična rupa u zemlji, pokrivena daskom i obrubljena kamenom, preko onih koji su podignuti tek toliko da se uočavaju iznad zemlje, do onih s krunom, okruglom ili kvadratnom, od obrađena i ukrašena kamena ili tek izlivenom u betonu. Njihova je unutrašnjost bila sazidana najčešće od neklesana i koliko-toliko uspješno posložena kamena ili, pak, od cigli. Manji je broj imao iznad krune još i kolotur s lancem.

Među **stotinjak bunara** bilo je nekoliko poznatijih:

Đukin bunar nalazi se u dijelu Arbanasa imena Mazinovi. Dobio je naziv po nadimku obitelji vlasnika, Đukini.

I roba se prala pored bunara.

Kod Ratkovića bila su dva lijepa i duboka bunara koja su izrađena za vrijeme Italije i tada su za ljepotu i kvalitetu dobili nagradu talijanskih vlasti. Nazivali su se po nadimku obitelji, **Đurlekini**, pa su onda to na arbanaškome bili *pûsi nëj Gjurlekës*.

Tu bi se još po svojoj veličini, bogatstvu vodom i društvenom značaju mogao svrstati i bunar Andra Matešića **Kalmitana**.

Ipak prevladavaju jednostavni seoski bunari kod kojih je važnija njihova funkcija od izgleda, tako da su bunari s lijepim i ukrašenim krunama rijetkost. Isto tako, izvlačenje vode iz njih išlo je najčešće na ruke, *sićevima* na *špagu*, o čemu svjedoče i izbrazdani rubovi bunara.

Tek rijetki su bunari na kojima se to radilo uz pomoć **kolotura**. Takvih je manje od deset pa ćemo ih navesti:

Bunar u dvorištu Marija Kotlara u čijoj je kući nekad davno bila gostionica (arb. *Pûsi Oshteria Kotlar*)

Bunar u dvorištu Andre Relje (arb. *Pûsi Andro Reljës*) u blizini crkve. Rađen je u venecijanskom stilu od ležećih *tikula* (opeka). Vanjska kruna načinjena mu je od dvaju velikih kamena u obliku polumjeseca, a pokriven je željeznom rešetkom s otvorom za vodu. Njime su se služile brojne obitelji.

Bunar u dvorištu Miljenka (Milo) Dadića na Putu Kotlara (arb. *Pûsi e Dodiçave*). Na dan blagoslova polja, zemlje i bunara, na Spasovo krajem svibnja, pri povratku s procesije koja bi trajala gotovo cijeli dan na tom bi bunaru ljude dočekala skromna zakuska s pićem.

Bunar u dvorištu Brune Krstića na Putu Kotlara

Vodu iz bunara u dvorištu Alda Stipčevića grabi Livio Stipčević.

Obnovljeni bunar u dvorištu Tonija Jelenkovića (Buškala)

Bunar u dvorištu Bepa Matešića, zvanog Bibinjac

Bunar u prostoru bolnice izgrađen je za potrebe te ustanove. Nije arbanaški seoski bunar, ali je područje na kojem se nalazi bolnica nekada bilo sastavni dio Arbanasa, pa se bolnica i službeno bilježila kao bolnica u Arbanasima.

Još su neki bunari spadali među bolje u selu, ali ih, nažalost, **više nema**. Takav je bio npr. bunar kod obitelji Mazija, po nadimku Ogini (*Pûsi nëj Ogut*), ili bunar kod Krstića, po nadimku Đulinih (*Pûsi nëj Gjulos*), blizu bivšega Arbanaškog nogometnog igrališta u Jazu.

Arbanasi se ne sjećaju da je i za vrijeme najvećih suša neki od bunara **presušio**. Za one bogatije vodom poznato je da je njezina razina, i kad ih se vrlo intenzivno crpilo, tek neznatno opadala i brzo bi se vratila, što pokazuje koliko je bila snažna protočnost podzemnih voda na ovom području. Jedini put kad su bunari ostali bez vode bio je kad su se kopali temelji za novi stambeni blok u nekadašnjem Reljinu vrtu. Tada su bunari na cijelom potezu od uvale Jazina do uvale Bregdetti – *Jôza* gotovo presušili. No čim se to saniralo, voda se ubrzo vratila na uobičajenu razinu.

U određenom broju bunara, posebno u predjelima bližima moru, voda je bila **boćata**, odnosno bila je pomiješana s morskom vodom. Kao takva nije se upotrebljavala za piće, nego je služila za zalijevanje vrtova. Boćati su bili bunari kod Grdovića i Petrića u Gaženici, zatim bunar kod „stola“, odnosno kod podvožnjaka (arb. *Funtôna në Vo*), i još neki, posebno na Puntii Bajlo na kojoj je razina zemlje bliža razini mora.

Friži na kruni jednog od mnogih starih bunara

Među arbanaške bunare treba ubrojiti i onaj na plodnom polju smještenom na sjeverozapadnom kraju mjesta, području koje Arbanasi nazivaju **Grapa**, a koje je još od vremena Austro-Ugarske Monarhije imalo funkciju državnog rasadnika i poljoprivrednog učilišta na razini cijele Dalmacije. Bunar ondje smješten bio je po svemu sudeći većih kapaciteta. Stari ljudi sjećaju se da je neposredno pored njega bio izgrađen rezervoar za vodu uzdignut nekoliko metara iznad zemlje, u koji se iz bunara pumpama voda podizala kako bi se s povišene točke mogla slijevati po polju prilikom navodnjavanja.

Vrijedne ruke arbanaških žena i muškaraca u Grapi

Tri generacije uz ručnu pumpu za vodu

Premda su u Arbanasima prevladavali bunari, bile su, koliko je poznato, i dvije gusterne (**čatrnje**): jedna crkvena pored župne kuće, koje danas više nema, i druga, koja je i danas ondje, dvjesto metara dalje, u dvoru pokojnog Petra Učija Perovića. Za tu se posljednju zna da je prilično velikih dimenzija, otprilike 6 x 6 x 3 metra, i da je kopana, naravno, ručno, prilično dugo, negdje od 1900. do 1913. godine, dok joj je kruna napravljena poslije, 1938. godine.

Izostanak većeg broja gusterna lako se može objasniti položajem Arbanasa i jakim podzemnim vodama koje su omogućile nastanak velikog broja bunara. Stoga se tek na povišenom dijelu sela, na kojem je voda bila toliko duboko da bunare nije imalo smisla kopati, može susresti upotreba gusterna. Vjerojatno je to razlog iz kojeg je crkva, koja se nalazila na najuzvišenijoj točki, imala gusteru, a ne bunar.

Gusterna u dvoru pok. Petra Učija Perovića

Osim toga, u mjestu je bilo lokava, koje su Arbanasi nazivali **lokače** (arb. *Lokâça*). To su prirodna sabirališta vode koja se obično upotrebljavala za zalijevanje. Najpoznatije su Matešićeve *lokače*. Bilo ih je nekoliko i svaka je nosila naziv po svom vlasniku. Tako je bila lokača kod Krle (*Lokâça nëj Krles*), lokača kod Andre (*Lokâça nëj Andros*), lokača kod Bepa (*Lokâça nëj Bepit – Bibincit*), lokača kod Fjake (*Lokâça nëj Fjakes*) i

ona kod Marenjole (*Lokâça nëj Marenjoles*). Osim njih, koliko je poznato, jedan se predio na području Šumpinova, istočno od današnje osnovne škole, naziva *Lokače* upravo zato što se i ondje skupljala voda.

Lokača (arb. *Lokâça*)

Zemljopisna karta dijela arbanaških polja

Kad se govori o arbanaškim bunarima i o opskrbi Arbanasa vodom, moraju se uzeti u obzir i oni izvori vode vezani uz **arbanaška polja** koja su hranila Arbanase. Ona su se protezala kroz dolinu između dvaju hrptova brda, od kojih je na sjevernom selo Crno, a na južnom Dračevac i Ploče. Na istoku su počinjala od Babinduba (ili kako ga Arbanasi zovu Dubina, arbanaški *në Dubin*) i pružala se prema zapadu do razine tzv. izvidnice (odnosno osmatračnice u slučaju požara) na Bilom brigu na kojem su graničila sa stanarskim poljima. Danas to područje presijeca Magistrala. Nekad su na njemu bila smještena arbanaška polja kojima su se danas i imena gotovo zaboravila. Stoga, da ih se sačuva od zaborava, ovdje ćemo ih navesti. Od Babinduba prema Magistrali bila su to: Pelegrinovo, Vitulovo, Dolci, Akvidot i Škambat (Shkâmbat), Čatrnja te preko Magistrale: Konolet, Vloka (Vllôka) i Mašino.

Predah od trganja grožđa u vinogradu

Naravno, plodnost tih polja ovisila je o količini vode koja bi se utrošila u njihovo zalijevanje. Na svu sreću, cijelo to područje bogato je podzemnim vodama koje su se s istoka iz predjela Babinduba slijevale prema današnjem Krivom mostu pa dalje prema Pločama, a odatle na područje današnje veletrgovine Supernove. Na spomenutim poljima bilo je i nekoliko značajnih bunara s imenima: Ciricini, Kopranj, Matulini, Paprat, Smokvica i Stuba. Glavnom rukavcu tih podzemnih voda putom su se pridruživali mnogi okolni pritoci, tako da je na području Ploča kao središnje sabiralište bio načinjen bunar imenom Čatrnja s toliko snage da je njegova voda preko tzv. akvidota, jednog od starih zadarskih vodovoda, u prošlosti opskrbljivala glavno gradsko vodospremište, Pet bunara. Poslije, u vrijeme talijanskih vlasti, upravo je s tog vodovoda napravljen još jedan ogranak usmjeren prema Arbanasima, i to je prvi arbanaški vodovod.

Bunar Čatrnja na Ploči

No glavina vode koja je dolazila od Ploča spuštala se kao potok okomito prema moru, pod nazivom Ričine (Rečine), Potok ili Jaruga. On je i danas živ iako u ljetnim mjesecima presuši. Od predjela robne kuće Supernove spušta se prema gradskom groblju, a onda utječe u more.

Ričina (Rečina), zvana jednostavno potok ili jaruga, prolazi kroz arbanaška polja...

...i spušta se prema moru pored gradskog groblja.

Na onom dijelu arbanaških polja koja se danas pružaju preko Magistrale prema zapadu, do razine spomenute osmatračnice, zemlja je bila plitka i bez vode. Ondje su bili nasadeni vinogradi koji se nisu zalijevali, pa stari Arbanasi pričaju da se zbog nedostatka vode i smještaja na sunčanoj strani brijega ondje bralo grožđe već u kolovozu. Izvori vode susreću se na arbanaškim posjedima tek uz Magistralu s njezine zapadne strane. Paralelno s Magistralom pruža se spomenuto polje Mašino s istoimenim potočićem koji tijekom ljetnih mjeseci presuši. Izgrađeni objekti uz Magistralu njegov su tok riješili tako da su preko svog područja proveli podzemnu cijev većeg promjera kroz koju on nesmetano žubori. Na dnu brijega, na području zvanom Konoli, ulijeva se u potok koji dolazi iz varoških polja, iz pravca zapada. Taj potok prolazi ispod Magistrale i kod Supernove ulijeva se u spomenuti potok Rečine. Danas je za taj potok na području Supernove napravljeno novo, zidano korito.

I staro i mlado u vinogradu.

Ponekad i bez vode po žegi, dok je sunce jako peklo, grožđe se moralo potrgati. Znalo je biti teško, ali smiješak na licu govori o sreći zbog dobre berbe.

Prilikom zalijevanja vodu se crpilo gdje se god moglo. Osim već spomenutih bunara i izvora, po vodu bi se išlo do Babinduba u Dukine kuće na tamošnji bunar, zatim na Ploče na spomenuti bunar Čatrnja te u Crno u kojem je bunar Ljoljac također sačuvan sve do danas i na kojem su se Arbanasi također koristili vodom za potrebe zalijevanja polja.

Bunar u Babindubu (arb. *në Dubin*) kod Dukine kuće

Bunar Ljolja u Crnome

Također, voda se uvelike dovozila iz Arbanasa. Svaki je seoski bunar mogao poslužiti za punjenje bačava koje su bile na *karovima* (zaprežnim kolima), a posebno je po tome bio poznat onaj javni kod „stola“, odnosno kod podvožnjaka, te potok Rečine. Svi navedeni zajedno su, uz još neke *lokače*, zadovoljavali potrebe arbanaških polja za vodom.

Arbanaška polja bila su prekrivena vinogradima jer su oni bili glavna poljodjelska kultura. Povremeno su se sadila stabla trešanja, marašaka, badema i smokava, a poslije i neke od vrtnih kultura poput krumpira, rajčice i crvenog luka. Koliko će se zalijevati, najčešće je ovisilo o blizini bunara određenoj zemlji.

U pravilu se voda dovozila u *karovima*, i to u drvenim, a poslije i u limenim bačvama. Bačva puna vode pokrila bi se ceradom i svezala konopom kako se voda putom do odredišta ne bi prolijevala zbog treskanja po neravnim cestama. Korak dalje u napretku bile su velike limene bačve koje bi ležeći zauzimale cijeli *kar* i bile znatno veće nosivosti, od oko dva do tri kubika, punile su se odozgo, a na *kanelu* (pipak) izlijevala bi se voda u limene siće ili *banjadore* (polivače) kojima se obavljalo zalijevanje.

Bez *kara* i konja se nije moglo

Nije bilo lako zalijevati *sićima* i *banjadorima*, ali bez obzira na to nije nedostajalo dobrog raspoloženja, smijeha i šala.

Samo zalijevanje, posebno polja, spadalo je u veće akcije u obiteljskim gospodarstvima, u koje su bili uključeni svi njezini članovi i šire. To su bili dani većih napora i angažiranja. Svi su sudjelovali u zalijevanju, pa i djeca u dobi od pet godina. Iz toga su bile isključene uglavnom samo bake i mame koje bi ostajale kući kuhati objed za ostale, ali nekada je znala i jedna od njih „dati ruku“, ako je trebalo.

Budući da se polja nisu često zalijevala, nakon obavljena posla još se moralo moliti Bogu u nadi da će pasti kiša. Međutim, kako kažu stari ljudi, za razliku od danas, u ono vrijeme kiša je padala „točno kad je trebala“. Vjerojatno u toj izreci ima istine s obzirom na meteorološke promjene koje su se dogodile u posljednje stoljeće.

Slično stanje odvijalo se i u arbanaškim vrtovima. Dio njih nalazio se u blizini kuća kao okućnica, dok su veće površine obradive zemlje pod vrtovima bile smještene na strmoj obali koja se pružala uz more duž cijelog mjesta na kojem su se prostirali Kolovare, Karma, Šumpinovo, Dar i ostali. Ti vrtovi za svoje su vlasnike bili pravi izvor bogatstva. Plodni, blizu kuća i vode, a isto tako nadomak grada i njegove tržnice. No povrće i voće koje je u njima uzgajano tražilo je više vode, pa je i zalijevanje moralo biti češće. Dok su vrtovi oko kuća zalijevani iz obližnjih bunara, pri zalijevanju Kolovara provodio se sličan postupak kao u polju. I ovdje su se *karovi* s bačvama punili vodom na nekome obližnjem bunaru i odvozili u vrt na Kolovare.

Osim za zalijevanje, svakako je važna funkcija bunara bila napajanje stoke. Već je rečeno da je kod Fontane za to bilo postavljeno kameno korito (*vaška*). Također, i kod Velikog bunara bilo je načinjeno kameno korito dužine četiri metra za stoku, koje se punilo vodom uz pomoć ručne pumpe čiji se ostatci još vide.

I najmlađi su ponekad u društvu starijih vodili konje na napajanje.

Podzemnih voda ima u Arbanasima u izobilju, pa nije bilo teško pronaći vodene žile s kvalitetnom pitkom vodom. Ipak, trebalo je prije početka **kopanja bunara** točno utvrditi mjesto na kojem će se kopati. Arbanasi su za to upotrebljavali neobičnu, ali i vrlo dobru metodu za pronalaženje mjesta na kojem se nalazi podzemna vodena žila. Navečer bi na prostoru na kojem su namjeravali kopati bunar i na kojem su slutili da teče vodena žila, stavljali više zrcala licem okrenutih prema tlu. Ujutro su podizali zrcala i ono na kojem se nakupilo najviše vlage, pokazivalo je mjesto na kojem treba iskopati bunar.

Kopalo se *capunima* (krampovima), špicama, čekićem, lopatama, a hrabri muškarci spuštali su se duboko u jamu držeći se za konop i vadili zemlju čak i rukama. To je bio najteži fizički posao koji je ponekad završavao tragično, kad bi se stjenke bunara urušile i zatrpale kopača.

Trebalo je krenuti...

Na poljima koja su Arbanasi obrađivali, po okolnim brežuljcima i plodnim dolinama, bilo je također mnogo vrulja koje su nazivali *kroni* ili *vrula*. Tako su se nazivale i vodene žile na koje su nailazili. Vrulja je bilo toliko da poljodjelci, kada su išli obrađivati svoja zemljišta, često nisu morali sa sobom nositi vodu za piće ni za napajanje životinja.

Vodena žila ili vrulja ili *kroni* kako su je Arbanasi nazivali

Bilo je bunara u kojima je voda bila doslovno već i na 1,5 metara **dubine**, ali je bilo i onih u kojima se voda nalazila tek na osam metara dubine, pa i više. No, u najviše bunara dubina je bila negdje oko pet do šest metara. Isto tako, moglo bi se reći da su na području današnjeg kolodvora bunari dublji, a dalje, u pravcu uvale Bregdetti, sve plići jer se ondje tlo spušta prema moru. Bunari u poljima najčešće su na oko tri metra dubine.

Bunari su također zahtijevali i određenu higijenu. Morali su se svakih četiri do pet godina temeljito **očistiti** i dezinficirati. Postupak dezinfekcije bio je jednostavan: u vodu se bacala određena količina *klaka* (vapna).

Međutim, bunari su važni u životu jedne zajednice, ne samo po vodi koju nude nego i po **društvenom životu** koji se oko njih odvijao. Osim za opskrbu vodom, neki bunari bili su omiljeno sastajalište mladih. Posebno se po tome isticala Fontana, zatim Veliki bunar, ali i onaj u Kalmitanovih. Ondje bi se, osim uzimanja vode za domaćinstvo, napajanje stoke i pranje odjeće, razglabalo o životnim pitanjima, molilo se, pjevalo, a kradomice su frcale i ljubavne iskricice. Zbog toga njihovim gašenjem nestaje cijeli jedan segment života i tradicije. Čak je i onaj mali bunar u arbanaškom dvorištu bio središte zbivanja jer se oko njega vrzmalo cijeli dan: sad treba izvući vodu za blago, *sad za cviće, sad za piće*.

I tako iz dana u dan u borbi za vodu sa *sićem* u ruci

Špag i *sić* svakako su simbol bunara. Koliko je puta taj *sić* letio u hladnu vodu, koliko su ga puta vrijedne ruke izvlačile punog svježe vode, najbolje govore *friži* (ogrebotina, urez) na krunama mnogih starih bunara, koje je konop napravio stržući po njima bezbroj puta kako bi se teret vode lakše izvukao.

Špag i *sić*

To su obično radile mlade ženske ruke jer je odlazak po vodu bio jedan od glavnih **zadataka seoskih djevojaka**. Grabljenje vode iz bunara nije bio baš jednostavan posao, kante su bile teške, ako je bila potrebna još i veća količina vode za pranje rublja ili za napajanje stoke, eto posla na pretek. Ali sve je to imalo i nekih svojih čari, a voda je uvijek bila svježja i hladna, bez obzira na to koliko je vani bilo toplo. Djevojke su u svome mladenačkom zanosu posao spajale s ugodom. *Znale su kad je bilo najbolje doći na bunar, kad bi prijateljice bile ondje, da se mogu upoznati s novim čakulama u mjestu: tko se oženio, udao, zaljubio, razišao...* Djevojke bi ujutro išle po vodu u skupinama. Pod pazuhom su nosile prazne kablove (arb. *e kân mbô kabâin nêr sjêtulla*), a na povratku su pune kablove s vodom nosile na glavi, ali bi prvo stavljale *sparu* (platneni podmetač). Vrijeme kada su djevojke dolazile po vodu bilo je poznato i momcima, pa bi ih oni čekali kod bunara. Spremno su pomagali svojim izabranicama grabiti vodu i podizati kabao pun vode na glavu, sve uza šalu i udvaranja. Često su znali pratiti djevojku do kuće, ali ne i nositi vodu, jer to je ipak bio ženski posao. No znalo se dogoditi, a to je također spadalo u ritual udvaranja, da mladić namjerno prolje vodu koju je djevojka nosila, tako da je ona bila prisiljena vratiti se na bunar po vodu, naravno uz njegovu pratnju.

Nakon što bi žene donijele vodu kući, slijedio je teži dio posla – pranje robe.

Pored Velikog bunara, i spomenuti bunar Andre Matešića Kalmitana također je bio mjesto susreta mladih. I ondje se i družilo i zabavljalo. Bio je običaj da djevojka, kad se uda, na tom bunaru ostavi vijenac od cvijeća i slatkiše kako bi počastila cijelo društvo koje se ondje okupljalo.

Bunar Andra Matešića Kalmitana

Jedna zanimljiva zgoda koja nije neposredno vezana za arbanaške bunare, ali pokazuje povezanost arbanaških žena s bunarom, zbila se u Palestini u kojoj postoji Jakovljevi zdenac. Njegovo ime vezuje se uz patrijarha Jakova koji je u Samariji, na podnožju brda Garizim pokraj Sihema (danas Nablusa), kupio zemlju i ostavio je najdražem sinu Josipu. Na tom zdencu odigrao se susret Isusa i Samarićanke koji je zabilježen u *Evandjelju po Ivanu: A tko bude pio od vode koju ću mu ja dati, nikada neće ožednjeti, nego će voda koju ću mu ja dati postati u njemu izvor vode koja donosi vječni život.* (Ivan 4:13, 14)

Tijekom hodočašća na Sveti grob pored istoga se zdenca u skupini hodačasnika zatekoše i neki Arbanasi. Ožednjeli, bezuspješno su pokušavali zagrabiti vodu. U svoje ruke sić je tada uzela teta Šimica Petani, rođ. Perović (1902. – 1982.) i, vještim pokretom žene naviknute na svakodnevno uzimanje vode iz bunara u dvorištu, zagrabila je vodu iz Jakovljeva zdenca napojivši njome žedne suputnike.

Svi koji su probali bunarsku vodu znaju koliko je osvježavajuća i drukčija po svemu od vode iz vodovoda. Govorilo se da ona izvire iz srca zemlje. Često je bunar služio i kao hladnjak u koji su se spuštale mnoge namirnice da bi se u hladnoj vodi sačuvale od kvarenja. Posebno se pamte u bunaru ohlađene lubenice (arb. *çarçini*) koje su za ljetnih vrelina bile najbolje osvježene.

Bunar u dvorištu Kotlara

Bunar iza kuće Krste Stipčevića (Markišimini) u vrijeme poplave 1967. godine

Snažne ženske ruke grabe vodu iz bunara u vrtu Krstića (Vengini).

Bunar u vrtu Nele Dešpalj ponekad bi poslužio i kao dobro mjesto za odmor.

Stari bunar u starom dvorištu Mazija (Ogini)

I danas se grabi voda starim *sićem* iz bunara u dvoru Pere Panina Stipčevića.

Bunar u vrtu Barolomea Bore Bajla

Bunar iza stare kuće Petra Piera Bajla (Krnješa)

Neki su bunari obnovljeni kao ovaj Josipa Pina Dadića (Ličan).

Bunar u dvorištu Mira Petanija (Čečin)

Gverino je obnovom sačuvao stari bunar pradjeda Mitra Krstića.

Ostatci bunara u dvorištu kuće Vukića (Butineli)

Bunar u vrtu Nike Nikole Jelenkovića (Lunđini)

Zapušteni bunar u zapuštenom vrtu Bože Krstića

Oni su i kao djeca godinama grabili vodu iz bunara Kotlara (Slavi i Enco Kotlar).

Kao djecu uvijek su nas upozoravali: *dalje od bunara, ne naginji se u bunar*, a mi k'o male ose na vodu... Pričinjavalo nam je veliko zadovoljstvo gledati svoj lik u vodi bunara, znali smo razgovarati s jekom koja je odgovarala iz dubine, a ponekad nešto i ubaciti u bunar. Bilo je nečega posebnoga u hladnom zraku koji je strujao iz tih dubina, od njega je pomalo hvatala jeza.

Neki bunari skrivaju, osim tradicije, i neke legende, a i umjetničke duše u njima su oduvijek nalazile inspiraciju. Cijeli roman mogao bi se napisati o bunarima. To su ljudi od pera davno shvatili, pa su i neki arbanasčki izvori dobili svoje mjesto u hrvatskoj književnosti, ali i drugim književnostima. Prije svega to se odnosi na najstariji zdenac na području Arbanasa, na Fontanu. Nju je već nakon podizanja kupole nepoznati pjesnik obdario latinskim distisima u kamenu uklesanima i pribijenima na unutrašnji zid građevine. Poslužio se alegorijom i klasičnom mitologijom te u vrlo poetičnom izričaju opisao što je to generalni providur za Dalmaciju i Albaniju, po imenu Canal, tim činom napravio te je tako ovjekovječio njegovo djelo.

Osim toga nepoznatog latinskog pjesnika, i oni mnogo poznatiji nadahnjivali su se tim izvorom. Još desetak godina prije naš prvi romanopisac **Petar Zoranić** u svojim je *Planinama* o Fontani ispričao cijelu ljubavnu priču ukorijenjenu u antičkoj i slavenskoj mitologiji. Iz slavenske mitologije poslužio se likom Paprata, sina bogova Dunava i Save, kao mladićem koji se zaljubio u Stanu, kćer antičkog boga mora Neptuna i slavenske božice Žarke. Ta ljubav simbolizira spoj panonske i primorske Hrvatske. Njih je u ljubavi omeo latinski bog Apolon ubivši ih oboje. To simbolizira stoljetni sukob slavenstva i romanstva na našoj obali.

Natpis iz 1546. godine u unutrašnjosti Fontane

SAD IGRA SE ČISTA NAJADA
U KOM SE IGRALA OPORA
DORIDA PRE.
STOGA NEK GRAĐANIN ŽEDAN
IL' STRANAC ŠTO BRODI PO
MORU
DODE OVAMO SVAK' VODE DA
ZAGRABI TE.
I NEK NAMJESNIKA PO ZASLUZI
SLAVI KANALA
KOJI KORISNO TO UČINI DJELO
ZA SVE.
1546.

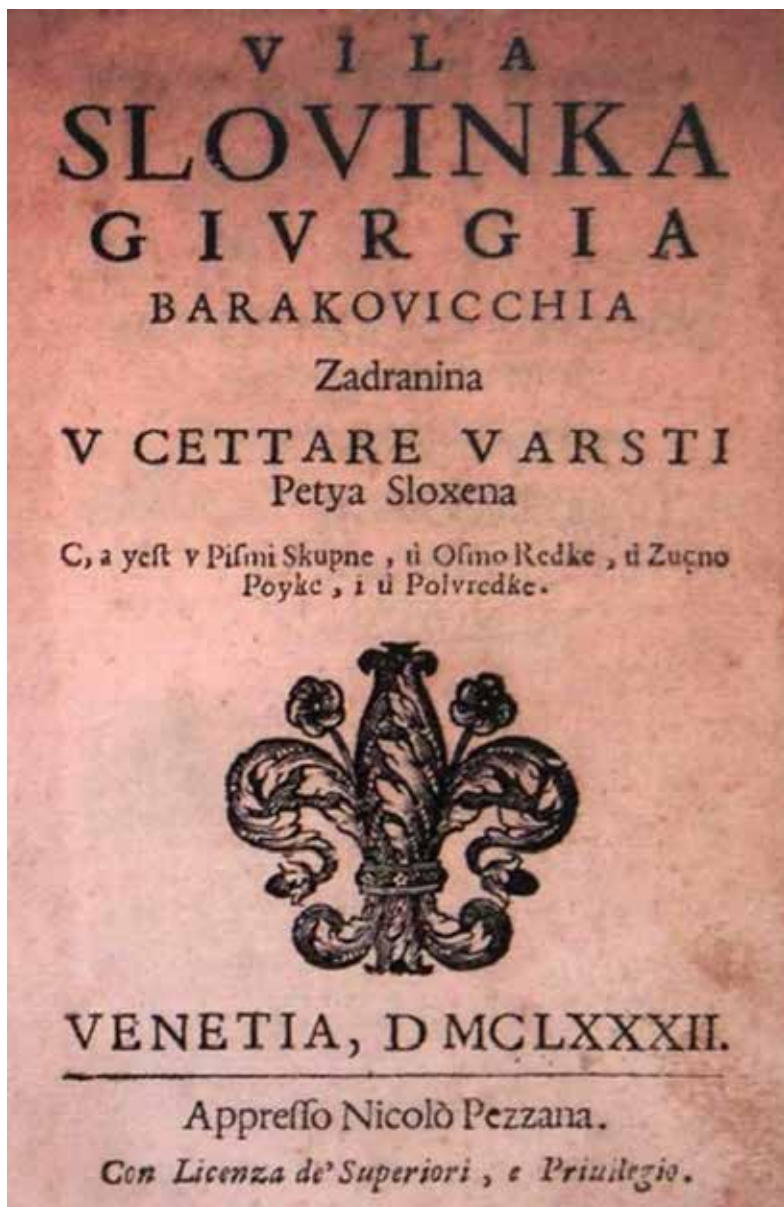

Nakon smrti oboje je ljubavnika pretvoreno u dva lijepa izvora vode i istoimena bunara: Paprat, bunar koji i danas stoji u varoškom polju i odakle se, kako Zoranić kaže, njegove suze u obliku vode slijevaju upravo u bunar Fontanu kraj mora na Kolovarama u Arbanasima. Tu Zoranić uzima pjesničku slobodu te objašnjava riječ *fontana* tako da je dijeli na dva dijela: fons, što latinski znači *izvor*, i *Stana*, što je hrvatsko žensko ime, ali i ime jedne božice iz slavenskog panteona.

42

nusada fontana: ne sfogim y azichom zouu : gimisce
at seftrice tri che bratca dragoga dugo urime yscu-
ayti ne moguchi: na pochom z gorgne strane Zadra
di pram gnemu trudne i xalosne placuchi sedofce: i po
razlichi pronosi i grzdau i od mladichef i naredna
i gine yzuer schine a chopnom chogne i brabri uoyni
moru razliche plau i srazlichimi chramami uan y u
grede gleda yuchi zaznicbiene stahu: uidif gib da
rcha i boyechise i sumgnechi da zlim ochom ne uzro
god i zalpriroch gne slafnomu mistu : uode obimi ru
yz mora poiam: i chacho: redom figiabu pognih
ropif chripofsti sfoiom u tri uruglie prituori: che cha
am zadru u xyuotu placuchi figiabu tacho i sad u uo-
tuorene uto misto placuchi stoye : 323
urime upase zagnati xiuine minulo bisce: da tucho
i slifati bihomo pripouisti da sfi chacho yz ust uifabo
im tchi pripoudabu: i iur u put xiuine xagonechi: pa
dan GR ABC HO: zvan pod zuch suiral drugo
uga: prid stadom tacho poce peti.

Fontana se spominje u *Planinama Petra Zoranića* (snimljeno s jedinoga poznatog primjerka prvog izdanja).

Drugi hrvatski pjesnik **Juraj Baraković** u svojoj *Vili Slovinki* pridodaje ispravak Zoranićevoj priči i kaže da se radilo o vili i studencu, zvanom Plankit. Dalje kaže da je upravo bog Apolon dao tom izvoru onaj dar kakav je imao starogrčki izvor probijen kopitom konja Pegaza u Helikonu, a taj je da su njegove vode nadahnjivale pjesnike. Tako Baraković želi da i taj prekrasan izvor u svom krilu odgaja buduće pjesnike.

I naš najpoznatiji književnik na arbanaškom govoru, **Josip Vladović Relja**, bio je svjestan poetičnosti arbanaških bunara i društvenoga života oko njih, pa je radnje svojih najboljih drama smjestio upravo kraj dvaju najznačajnijih: kraj Fontane se odvija radnja drame *Nita*, a kraj Velikog bunara melodrama *Martesa* (Ženidba).

Međutim, **stari bunari gube bitku** s vremenom! Ti posljednji čuvari priča o jednom prošlom vremenu i nositelji dijela naše kulturne povijesti uglavnom su zatrpani, a oni rijetki sačuvani do danas, najčešće zapušteni. Negdje se tek nazire mjesto na kojem su bili. Pod zemljom su još uvijek stare cigle ili kamenja brižno i umješno posložena, a i voda još tiho protječe.

Nakon što je mjesto Arbanasi uključeno u vodovodnu mrežu, bunari su uglavnom služili za navodnjavanje vrtova. Međutim, brojne staje s domaćim životinjama i gnojenje umjetnim gnojivom onečistili su podzemne vode, tako da su još između dvaju ratova neki bunari postali **izvori zaraza** od kojih su stradavala najviše djeca.

Danas su, zbog tih opasnosti, zbog njihove nevažnosti, smetnje, zauzimanja prostora kraj kuće ili tko zna zbog kojeg razloga, bunari izgnani iz naših dvorišta i naših života. Bilo je i tragičnijih završetaka. Neki „mudri“ sumješteni u bunar su spajali kanalizaciju, pa su tako čistu izvorsku vodu, koje već danas u svijetu nedostaje i za koju se kaže da će u budućnosti biti jedan od značajnijih izvora bogatstva, oni namjerno zagadili fekalijama. No to im se ubrzo osvetilo. Nedavno, za vrijeme Domovinskog rata, kad je grad bio odsječen od zaleđa, a time i od izvora vode, i kad su se upotrebljavali svi mogući načini da se do nje dođe, mnogi su arbanaški bunari ponovno, valjda posljednji put, poslužili svrsi i u najkritičnijem trenutku pomogli svojim vlasnicima. Tada su oni koji su na njih spojili crne jame zažalili zbog toga što su napravili.

U zapuštenom bunaru i smokva raste

Usprkos svemu, ipak je činjenica da bunari koji su nekada bili izvor vode i života više ne služe ničemu jer više nema ni stoke koje se na njima napajala, a arbanaško poljodjelstvo svelo se na male vrtove u blizini kuća.

Jedan od malih arbanaških vrtova

Međutim, ta mreža bunara čini dio naše materijalne kulturne baštine jer i oni, pored ostaloga, pokazuju na kojoj je razini nekad bila kultura svakodnevnog života u ovom mjestu.

Bunar u dvorištu Jaka Dešpalja

Neke naprednije države i gradovi nastoje sačuvati taj simbol povijesti kao kamenčić u kulturnom mozaiku za buduća pokoljenja, pa možda i mi jednom dođemo do te razine.

Čuvanjem starih bunara želi se sačuvati dio spomeničke baštine, a ova izložba samo je mali podsjetnik na to, pa možda se nešto i izrodi!?! Zasad, ono što je preostalo od bunara uz pomoć starih fotografija možemo sačuvati barem u sjećanju.

Arbanaška
budućnost i
prošlost zajedno

Kao **prilog** na kraju donosimo još neke poznate bunare, da ih se ne zaboravi. Već na prvi pogled vidi se da se nazivaju po obitelji vlasnika ili onoga pokraj čije se kuće nalaze.

Bunar kod na arbanaškom se govoru kaže Pûsi nëj.

- *Pûsi nëj Kotlara* - Tokos sagrađen za potrebe petero braće ali i za susjede. Građen je od kamena, a voda je uvijek bila dobra i za piće.
- *Pûsi nëj Bushkalos*, sagrađio ga je vlasnik Toni Jelenković po povratku iz Amerike nakon Prvog svjetskog rata. Bunar je srednje dubine i dobre vode.
- *Pûsi nëj Luqit*, izgrađen u središtu velikog vrta za potrebe brojne i bogate obitelji Luči Relja.
- *Pûsi nëj Bazhacat* (Musap)
- *Pûsi nëj Borulinit* (Mužanović)
- *Pûsi nëj Bratkos* (Relja)
- *Pûsi nëj Butinelit* (Jović)
- *Pûsi nëj Çeqit* (Petani)
- *Pûsi nëj Gaçës* (Nikpalj)
- *Pûsi nëj Gjurllekës* (Ratković)
- *Pûsi nëj Kekes* (Krstić)
- *Pûsi nëj Cingulit* (Stipčević)
- *Pûsi nëj Nikolajave* (Perović)
- *Pûsi nëj Panjakave* (Jović)
- *Pûsi nëj Pluskave* (Vukić)
- *Pûsi nëj Maziave* (Mazija)
- *Pûsi nëj Perucit* (Musap)
- *Pûsi nëj Pipes të Joviqit* (Jović)
- *Pûsi nëj Pushit* (Karuc)
- *Pûsi nëj Shpinelave* (Špinelovi)
- *Pûsi nëj të Bulos* (Petani)
- *Pûsi nëj Vretës* (Nikpalj)
- *Pûsi nëj të Venges* (Krstić)

